

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
"Харківський авіаційний інститут"

О. В. Кудоярова

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2011

УДК 81'23 (075.8)
К88

Рецензенти: канд. філол. наук, доц. І.Є. Фролова,
канд. філол. наук, доц. І. В. Жарковська

Кудоярова, О.В.
К88 Психолінгвістика [Текст]: навч. посіб. / О.В. Кудоярова. – Х.:
Нац. аерокосм. ун-т "Харк. авіац. ін-т", 2011. – 44 с.

Наведено історію виникнення, основні поняття, методи, концепції сучасної психолінгвістики. Розглянуто фізіологічні передумови мовлення, основи теорії мовленнєвої діяльності, основні моделі породження та сприймання мовлення.

Для студентів старших курсів, які вивчають основи психолінгвістики за програмою спеціальності «Прикладна лінгвістика».

Іл. 3. Бібліогр.: 10 назв

УДК 81'23 (075.8)

© Кудоярова О.В., 2011
© Національний аерокосмічний
університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2011

Тема 1 Об'єкт, предмет і методи психолінгвістики

Психолінгвістика — це наука, що вивчає психологічні й лінгвістичні аспекти мовленнєвої діяльності людини, соціальні та психологічні аспекти використання мови в процесах мовної комунікації й індивідуальної мовномисленнєвої діяльності.

Предметом дослідження психолінгвістики є, перш за все, мовленнєва діяльність як специфічно людський вид діяльності, її психологічний зміст, структура, види (способи), в яких вона здійснюється, форми, в яких вона реалізується, функції, які вона виконує.

Іншим найважливішим предметом вивчення психолінгвістики є мова як основний засіб здійснення мовної й індивідуальної мовномисленнєвої діяльності, функції основних знаків мови в процесах мовної комунікації.

Нарешті, ще одним основним предметом дослідження психолінгвістики є людське мовлення, що розглядається як засіб реалізації мовної діяльності (мова як психофізіологічний процес породження і сприйняття мовленнєвих висловлювань; різні види і форми мовної комунікації).

Наявність не одного, а відразу декількох предметів дослідження психолінгвістики обумовлено специфікою цієї області наукового знання, тим, що психолінгвістика є «синтетичною», комплексною наукою, що виникла на основі своєрідного й унікального об'єднання, часткового злиття двох прадавніх наук людської цивілізації – психології і лінгвістики.

Об'єктом дослідження психолінгвістики є: людина як суб'єкт мовної діяльності та носій мови, процес спілкування, комунікації в людському суспільстві (основним засобом здійснення якого і є мовленнєва діяльність), а також процеси формування мовлення і опанування мовлення в онтогенезі (у процесі індивідуального розвитку людини). Об'єктом психолінгвістики завжди є сукупність мовленнєвих подій або мовленнєвих ситуацій. Цей об'єкт є також загальним для лінгвістики й інших мовних дисциплін.

Методи дослідження психолінгвістики, так само як і методи інших мовних дисциплін, можна розділити на три великі групи:

- загальна методологія;
- спеціальна (тобто конкретно-наукова) методологія;
- спеціальні (конкретно-наукові) дослідницькі методи.

Загальною методологією є філософія, яку розуміють як світогляд, як загальний засіб руху думки до наукової істини і, відповідно, як загальний «стиль мислення». Кожен дослідник у будь-якій області наукового пізнання вибирає ту або іншу філософську концепцію (матеріалістичну або ідеалістичну; механістичну або діалектичну; сенсуалістичну, прагматичну, позитивістську, персоналістичну тощо).

Можна виділити чотири групи дослідницьких методів, які використовують в психолінгвістиці:

- організаційні;
- емпіричні;
- оброблювальні;
- інтерпретаційні.

Одним з найпоширеніших методів психолінгвістики є *асоціативний експеримент*. Асоціація — це зв'язок між певними об'єктами або явищами, оснований на особистісному, суб'єктивному досвіді.

Суть асоціативного експерименту полягає в тому, що піддослідному пропонується певне слово, на яке треба відповісти будь-яким іншим словом без тривалого міркування.

Існує кілька видів асоціативного експерименту:

1. *Вільний*. Досліджуваним не ставиться ніяких обмежень на реакції.
2. *Спрямовуючий*. Досліджуваним пропонується дати асоціації певного граматичного або семантичного класу (наприклад, дібрати відповідний прикметник до іменника).
3. *Ланцюговий*. Досліджуваним пропонують реагувати на стимул кількома асоціаціями (наприклад, за 20 секунд запропонувати 10 реакцій).

Асоціативні відповіді поділяють на дві групи:

- 1) синтагматичні асоціації (зовнішні);
- 2) парадигматичні асоціації (внутрішні).

Синтагматичними асоціаціями називаються реакції (асоціації), граматичний клас яких відрізняється від граматичного класу слова-стимула (небо — блакитне, машина — їде, дерево — зелене).

Парадигматичні асоціації — це слова-реакції того ж граматичного класу, що й слова-стимули (батько — мати, кішка — мишка).

Виділяють також *родовидові* асоціації (собака — тварина, стіл — меблі); асоціації за фонетичною схожістю (мишка — книжка); асоціації «*кліше** (штамповані) (майстер — Маргарита, майстер — золоті руки, площа — Незалежності, Красна).

Значення результатів асоціативного експерименту. Метод асоціативного експерименту є одним із найбільш адекватних способів оцінювання *семантичних полів*. На думку багатьох науковців, людина (дитина) в мовленнєвій діяльності оперує не просто словами, а семантичними полями, й саме з них вона вибирає потрібне слово, щоб точно виразити власну думку.

Метод асоціацій дає змогу визначити активний словник дитини, а також особливості розуміння дітьми значення й смислу слова.

Отримані результати асоціативного експерименту відображають динамічні *особливості мовленнєво-мисленнєвої діяльності* дитини, пов'язані зі збудженням або гальмуванням нервових процесів. Так, наприклад, було досліджено, що час асоціативних словесних зв'язків змінюється у процесі розвитку дитини.

За результатами асоціативного експерименту будується таблиця частотного розподілу слів-реакцій на кожне слово-стимул. Це дозволяє розробляти словники асоціативних норм. Наприклад, асоціативні словники дітей різного віку наочно демонструють, як змінюється тип асоціацій та збільшується їх різноманіття. Відомо, зокрема, що в дошкільному віці у дітей домінують синтагматичні асоціації. З віком збільшується кількість парадигматичних асоціацій.

Слід зазначити, що асоціативний зв'язок у відповіді не випадковий, а залежить від життєвої ситуації (друг — Сашко). Безсумнівний і вплив рівня освіти людини на її лексичний запас. Так, асоціативні експерименти довели, що люди з вищою технічною освітою частіше пропонують парадигматичні асоціації, а з гуманітарною — синтагматичні.

На характер асоціацій впливають вік, географічні умови, професія людини, культурно-історичні традиції народу.

Метод порівняння і розрізнення. Метод полягає в тому, що досліджуваному називають два слова, що позначають ті чи інші предмети, пропонуючи назвати спільне (загальне) між ними.

Цей метод передбачає, що доросла людина вільно виокремить потрібну ознаку, загальну для обох предметів, і підведе обидва слова під певну загальну категорію. Так, порівнюючи «корову» і «коня», зазвичай дорослий говорить: «Обидва — тварини».

Так само передбачається, що піддослідний, який визначає, чим відрізняються два предмети, вільно вкаже на те, що вони належать до різних категорій (наприклад, «хліб — це їжа, а ніж — це знаряддя» і т. д.). Складність застосування цього методу полягає перш за все у правильному доборі слів (предметів), що підлягають порівнянню.

Тому у психолінгвістиці виділяють три категорії прийомів (три категорії завдань), що застосовуються для порівняння і розрізнення понять.

1. Досліджуваним пропонують два слова, які явно належать до однієї категорії. Наприклад, запитують: «Що спільного між собакою і кішкою? Левом і тигром? Велосипедом і мотоциклом?». Зрозуміло, що в усіх цих випадках легко виникає категоріальна відповідь: «Собака і кішка — домашні тварини», «лев і тигр — хижі тварини», «велосипед і мотоцикл — засоби пересування»). Завдання порівняти ці предмети й визначити їх належність до певної категорії досить просте.
2. Досліджуваному пропонується вказати, що спільного (загального) між двома об'єктами, в яких складно знайти спільне, та які значно більше відрізняються один від одного, ніж у першому випадку. Наприклад: «Що спільного між вороною і рибою, левом і собакою?» Можна відповісти, що лев і собака — тварини, ворона і риба — живі істоти.
3. Досліджуваному називають об'єкти, в яких різниця виражена максимальніше, ніж схожість, та які швидше можна зіставити шляхом їх практичного порівняння, шляхом аналізу певної конкретної ситуації. Наприклад, якщо запитати досліджуваного, що спільного між вершником і конем, то відповідь може бути такою: «Спільне — те, що вершник їздить на коні», але така відповідь буде відтворенням наочно-дійової ситуації. У цьому випадку значно складніше абстрагуватися від наочної взаємодії і сказати, що кінь і вершник — це живі істоти.

Таким чином, за простим методом порівняння і розрізнення можуть використовуватись тести різної складності, й складність завдань полягає у ступені абстрагування від різноманітних ознак або наочної взаємодії об'єктів, у труднощах включення цих об'єктів до певної категорії.

Які реальні факти можна отримати за допомогою цього методу? Психологам давно відомо, що у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку домінують наочно-дійові операції.

У дослідженнях О. Р. Лурія, коли дошкільників і молодших школярів запитували, що спільного між собакою і кішкою, то діти, зазвичай, вказували на їх відмінність, замість виділення спільного між двома предметами. Такі факти продемонстрували, що під операцією розрізнення об'єктів розуміють наочно-дійове мислення («У собаки — гострі зуби, а у кішки — гострі кігті; кішка може залізти на дерево, собака не може залізти на дерево»).

Якщо на ранніх ступенях розвитку домінує вміння виявляти відмінність, а не схожість, то це є зовнішньою ознакою того, що на цих ступенях ще не дозрів складний процес виокремлення спільної ознаки і зарахування предмета до певної категорії. Таким чином, той факт, що раніше дозріває розрізнення, а потім узагальнення, означає корінну зміну психологічних операцій, які застосовує дитина під час виконання завдань. Це означає перехід від наочно-дійового виокремлення ознак до вербально-логічного узагальнення, введення наочних предметів у певні категорії.

Зрозуміло, що друге і третє завдання (з наведених вище типів завдань), де безпосередньої схожості між об'єктами одразу не простежується, для дошкільників є особливо складними.

У молодших школярів вже формується операція узагальнення, яка має форму виокремлення загальних ознак, але й за нею криється ще й наочне порівняння предметів і належність їх до загальної наочної ситуації.

Отже, цей метод має вагоме значення для діагностики розумового недорозвитку або розумової відсталості дитини. Розумово відстала дитина не зможе виконати завдання на абстрагування предмета і введення об'єкта в ієрархію однієї категорії та завжди буде вказувати на відмінність або вводити предмет у певну наочну ситуацію.

Метод класифікації. Це один із найпродуктивніших методів проникнення у внутрішню будову значення слова. Метод класифікації має важливе теоретичне й діагностичне значення і застосовується у трьох варіантах.

Перша і найбільш проста форма методу класифікації називається «четвертий зайвий». Досліджуваному дають чотири предмета й пропонують відібрати з них три, які можна поєднати загальним поняттям (тобто назвати одним і тим же словом), і вилучити четвертий предмет, який не належить до цієї категорії.

У першому (найпростішому варіанті) досліджуваному пропонується три об'єкти, однакових за формою, а четвертий — різниться формою, кольором і не належить до даної категорії: помідор, яблуко, морква, айва.

Другий варіант методу «четвертий зайвий» більш складний. Досліджуваному пропонуються об'єкти, які належать до однієї категорії, але відрізняються за зовнішніми ознаками (формою, кольором, розміром), а четвертий предмет, схожий з одним із трьох, але належить до іншої категорії (наприклад, буряк, морква і помідор — овочі, але різні за формою; м'яч — круглий, як і помідор, але

належить до іншої категорії — іграшка). У цьому випадку досліджуваний повинен абстрагуватися від зовнішньої ознаки і поєднати три об'єкти в одну загальну категорію. Це завдання в психологічному аспекті є значно складнішим.

Третій варіант має назву «конфліктний». Досліджуваному пропонується три об'єкта, які належать до однієї категорії (наприклад, засоби — пилка, сокира і лопата), а четвертий — предмет, який належить до іншої категорії, наприклад, до матеріалів, але бере участь в загальній ситуації з цими засобами (наприклад поліно).

Метод об'єктивного умовно-рефлекторного дослідження «семантичних полів». За допомогою цього методу можна встановити систему семантичних смислових зв'язків у суб'єкта, використовуючи різноманітні фізіологічні показники (умовно рефлекторні рухові, судинні реакції та ін.), а також з'ясувати, що саме домінує в цих смислових зв'язках — звукові, ситуаційні чи понятійні компоненти. Як саме досліджуються такі зв'язки? Відомо, що кожен новий подразник (в тому числі й словесний) викликає орієнтовний рефлекс, що виявляється у звуженні судин пальців рук і розширенні судин голови.

Досліджуваному попередньо гальмуються орієнтовні судинні реакції на різні слова (попередньо відібрані). Далі пропонується одне тестове слово (наприклад, слово «кішка»), після чого дається больовий подразник — електричний струм. Через кілька повторів подразнення виникає стійкий умовний рефлекс. Тепер на слово «кішка», як і при больовому подразненні, судини руки і судини голови звужуються, тобто з'являється специфічна больова реакція.

Потім дослідник переходить до основної частини експерименту, розв'язуючи питання: які ще слова викликають таку ж умовну больову реакцію, як і тестове слово?

З цією метою досліджуваному пропонується значна кількість додаткових слів, розподілених по трьох категоріях. По-перше, нейтральні слова (наприклад, вікно, лампа, зошит), які не мають ніякого відношення до тестового слова; по-друге, — слова, які мають звукову схожість з тестовим словом (наприклад, кришка, кружка); по-третє, — слова, що мають смисловий зв'язок з тестовим словом: з одного боку, ситуаційний (наприклад, кошень, миша, молоко; а з іншого — категоріальний (понятійний) (наприклад, тварина — собака). Завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити, які саме з перелічених слів викликають больові реакції, тобто належать до спільного семантичного поля з тестовими словами.

Нейтральні слова, які не належать до «семантичного поля» тестового слова, не викликають ніяких судинних реакцій, в той час як інші слова, що безпосередньо належать до «семантичного поля», викликають специфічну больову реакцію; у відповідь на третю групу слів, схожих за звучанням з тестовим словом, виникають мимовільні судинні орієнтовні реакції.

Експериментальними дослідженнями О. Р. Лурія доведено, що семантичні поля нормальної дитини значно відрізняються від семантичних полів розумово відсталої дитини. Так, у нормальної дитини слова, що мають звукову схожість, не викликають ніяких реакцій і, відповідно, не належать до семантичного поля, викликаного тестовим словом, у той час, як слова, що мають смислову близькість з тестовим словом, викликають аналогічні специфічні судинні реакції.

У розумово відсталих дітей з глибоким ступенем розумової відсталості спостерігалася інша картина. Слова, семантично близькі з тестовим, не викликали у них ніяких судинних реакцій, а слова, близькі за звучанням з тестовим словом, викликали умовну судинну реакцію.

У дітей зі слабким ступенем розумової відсталості — дебілів — слова, близькі за смыслом, і слова, схожі за звуками, однаково викликали судинні реакції. Таким чином, розумово відсталі діти в інший спосіб сприймали слова, і система зв'язків, яка виникала в них на слова, була іншою, ніж у нормальних дітей. Вибірковість смислових словесних зв'язків у таких дітей порушена.

Подібні психолінгвістичні експерименти показали також, що за допомогою введення слова в новий контекст можна керувати системою зв'язків. Так, наприклад, якщо тестовим словом було «скрипка», то реакція на слово «труба» залежала від того, в якому контексті це слово пропонувалось. Якщо пропонувався ряд слів: «скрипка» (тестове слово), «віолончель», «контрабас», «фагот», «фортепіано», «труба», то слово «труба» сприймалося як музичний інструмент і викликало ті ж самі реакції, що і слово «скрипка». Якщо після тестового слова «скрипка» досліджуваному пропонувався новий ряд слів: «дім», «стіна», «піч», «дах», «труба», то слово «труба» сприймалося в іншому смисловому контексті, й умовна реакція на нього не виявлялась у дітей.

Таким чином, було встановлено, що семантичне значення слів змінюється залежно від контексту, і це відображається на динаміці судинних реакцій.

Отже, метод об'єктивного умовно рефлексорного дослідження семантичних полів можна використовувати як для оцінювання рівня

розвитку дитини, так і для вивчення динаміки розвитку смислових зв'язків залежно від функціонального стану досліджуваного.

Метод доповнення. Суть методу полягає у навмисній деформації мовленнєвого повідомлення. У тексті пропускається кожне п'яте (або шосте, або n-не) слово. Досліджуваний повинен відновити деформоване повідомлення.

Сама ідея цього методу виникла у зв'язку з тим, що при використанні різноманітних технічних засобів комунікації (зокрема, телефону й телеграфу) виникали різні труднощі, що обумовлювали пропуск букв, слів. Науковці намагалися дослідити максимально можливі межі порушення тексту. Тому було виконано експерименти із навмисною деформацією текстових повідомлень.

Було з'ясовано, що ступінь правильності відновлення деформованого тексту є показником його читабельності. Якщо читач (слухач) на належному рівні володіє мовою відправника, то йому легко зрозуміти повідомлення і заповнити пропуски.

Метод закінчення речень. Суть методу полягає в тому, що досліджуваному пропонується або усно, або письмово закінчити (доповнити) речення. Наприклад: «Сьогодні на вулиці йде дощ, тому ...». «Було спекотне літо, й ...». Такий експеримент допомагає краще зрозуміти механізми синтаксичної організації мовлення дитини і допустимих варіантів мовних конструкцій.

Запитання

1. Дайте визначення психолінгвістики як науки.
2. Які основні проблеми досліджує психолінгвістика?
3. У чому полягають предмет і об'єкт дослідження психолінгвістики?
4. У чому полягають специфічні особливості цієї галузі наукового знання?
5. Які існують основні методи психолінгвістики?
6. Назвіть основні види асоціативного експерименту.
7. В яких сферах застосовують результати психолінгвістичних досліджень?
8. Як Ви розумієте основні особливості психолінгвістичного підходу до вивчення мови як надбання індивіда?

Тема 2 Історія виникнення і розвитку психолінгвістики

Психолінгвістика виникла не стільки як теоретична дисципліна, скільки як практична. У 40 — 50-х роках ХХ ст. виник ряд проблем, які можна було розв'язати тільки завдяки міждисциплінарному підходу.

Так, у процесі навчання рідної мови не до кінця було зрозумілим, як відбувається усвідомлене засвоєння теорії мови, якщо дорослий не формулює лінгвістичні узагальнення під час навчання дітей. Виникали проблеми з навчанням розумово відсталих дітей, глухонімих і сліпо-глухонімих. У цьому випадку необхідна була допомога психолога, який був би ознайомлений з основами лінгвістики.

Ще однією причиною виникнення психолінгвістики була необхідність дослідження механізмів відновлення мовлення при його порушеннях. Так, при отриманні травми людина нерідко зберігала здатність орієнтуватися в навколишньому середовищі, але (або) не розуміла звернене до неї мовлення або не могла сама породжувати правильні мовленнєві висловлювання. Таким чином, необхідна була допомога не тільки нейрохірурга, але й лінгвіста, який знав би, як будується мовлення, які механізми керують його функціонуванням. Це обумовило появу нейролінгвістики як розділу психолінгвістики.

Термін «психолінгвістика» вперше було використано в статті американського психолога Н. Пронко «Мова і психолінгвістика» у 1946 році.

Як окрема, самостійна наука психолінгвістика виникла у 1953 р. в результаті міжуніверситетського семінару, організованого Комітетом лінгвістики і психології в м. Блумінгтон (штат Індіана, США). Натхненниками цього семінару були два психологи — Чарльз Осгуд і Джон Керролл, а також лінгвіст та етнограф Томас Сібеок. Дещо пізніше, у 1954 р. в США була опублікована колективна монографія «Психолінгвістика», і цей термін став позначати нову наукову теорію.

Монографія «Психолінгвістика» стала одразу відомою й визнаною в наукових колах. Вона відіграла роль стимулу для багаточисленних міждисциплінарних лінгвопсихологічних досліджень.

У розвитку західної психолінгвістики виділяють три етапи: *психолінгвістика першого покоління, психолінгвістика другого покоління і психолінгвістика третього покоління.*

Психолінгвістика першого покоління пов'язана з ім'ям Чарльза Осгуда. Чарльз Осгуд будував свою психолінгвістичну модель, спираючись на психологію, або в термінах необіхевіористів «теорію поведінки».

Психолінгвістика другого покоління пов'язана з іменами Ноєма Хомського і Джорджа Міллера. Н. Хомський у своїй психолінгвістичній теорії спирався на лінгвістику. Заслуга Хомського полягає в тому, що він реалізував цей підхід у вигляді цілісної моделі опису мови – граматики, що породжує. Причому «породжує» вона всього лише текст. У цій граматиці існують особливого роду правила або операції (трансформаційні), що додаються до синтаксичної конструкції пропозиції як єдиного цілого.

Психолінгвістична модель Хомського обмежується проблемами сприйняття і породження речення – лінгвістичної одиниці, яка визначається через граматику, семантику і сегментну фонетику і є принципово ізольованою від цілісного осмисленого тексту. Вона розглядає саме речення, а не висловлювання, ігноруючи реальне співвідношення різних мовних рівнів.

Психолінгвістика третього покоління сформувалася в середині 1970-х років. Психолінгвістика третього покоління пов'язана з іменами Джорджа Верча, Джерома Брунера, Жака Меллера, Жоржа Нуазьє. Згідно з думкою психолінгвістів третього покоління, психолінгвістичні операції мають одночасно когнітивну і комунікативну природу. Вони набувають когнітивного характеру, конкретно реалізуючись в спілкуванні, взаємодії, мовному впливі.

Сучасний період розвитку психолінгвістики збігається з розвитком когнітивних наук. Когнітивна психологія – це область психології, що вивчає те, як людина отримує інформацію про світ, як ця інформація сприймається та усвідомлюється людиною, як вона зберігається в пам'яті і перетворюється на знання, як ці знання впливають на нашу увагу і поведінку.

Когнітивний підхід в психолінгвістиці полягає також в прагненні зрозуміти, яким чином людина сприймає і аналізує інформацію про навколишню дійсність і як організовує її, щоб приймати рішення або вирішувати насущні завдання.

Найважливіше значення в створенні теоретичних і методологічних основ психолінгвістики мали праці Лева Семеновича Виготського – одного з найбільш відомих учених ХХ століття. Л. С. Виготський – творець радянської психологічної школи, до якої належали О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, А. Н. Соколов, П. Я. Гальперін, Д. Б. Ельконін, Л. І. Божович, А. В. Запоріжець та ін. Серед учених, які продовжували традиції цієї школи, необхідно згадати А. В. Петровського, В. В. Давидова, Н. І. Жинкіна, В. П. Зінченко, О. О. Леонтьєва. Л. С. Виготський і його школа зробили величезний

вплив не лише на радянську, але й на світову психологічну і педагогічну науку.

Л. С. Виготський вважав себе представником матеріалістичного напрямку в психології. Він багато займався вивченням феномена мовної діяльності людини, і його психологічний підхід до мови був не просто своєрідним підсумком і узагальненням усіх попередніх досліджень в цьому напрямі, але й першою спробою побудувати загальну психолінгвістичну теорію. Наукові ідеї Л. С. Виготського, пов'язані з вивченням мови як найважливішого виду діяльності людини, з визначенням багатобічних зв'язків процесів мислення і мови отримали розвиток у працях його учнів і соратників – О. Р. Лурія, О. М. Леонтьєва та ін.

Структура психолінгвістичної науки. Структура психолінгвістики складається з теоретичної і прикладної психолінгвістики.

До **теоретичної** психолінгвістики належать:

- *рефлексивна психолінгвістика* — психолінгвістика усвідомленого або свідомо контрольованого мовлення. Вона спрямована на моделювання не спонтанних мовленнєвих процесів, а тих, які здійснюються за участю свідомості. Це психолінгвістика усвідомленого або свідомо контрольованого мовлення;

- *психолінгвістика розвитку* — наука, яка моделює процеси формування мовної здатності (компетенції) й особливості мовленнєвої діяльності в онтогенетичному розвитку (психолінгвістичні дослідження дитячого мовлення);

- *етнопсихолінгвістика* — вивчає конкретно-мовні та національно-культурні варіанти мовної здатності та мовленнєвої діяльності;

- *психолінгвістика віршованого мовлення.*

До **прикладної** психолінгвістики належать:

- *психолінгвістика навчання мови й розвитку мовлення* (в тому числі оволодіння другою мовою в умовах білінгвізму, навчання мовлення засобами іноземної мови, «інституційне» навчання іноземної мови в дошкільному закладі, середній загальноосвітній школі, вищій школі);

- *патопсихолінгвістика* в широкому значенні (дефектологія, патопсихологія, психіатрія, афазіологія);

- *інженерна, судова, військова, космічна психолінгвістика, психолінгвістика мовленнєвого впливу.*

Прикладні галузі психолінгвістики. Провідною прикладною галуззю психолінгвістики є психолого-педагогічні науки, зокрема методика навчання мови й розвитку мовлення, психологія особистості, дитяча й вікова психологія, рефлексивна психолінгвістика, корекційна педагогіка (дефектологія).

Матеріали психолінгвістики використовуються в багатьох професіях, які потребують навичок вільного, доступного, переконливого вираження своїх думок. Це передусім такі професії, предметом яких є мовлення, та професії, в яких мовлення є засобом професійної діяльності. До першої групи належать професії редактора, актора, вчителя-мовника, який викладає рідну або іноземну мову, риторику, культуру мовлення; перекладача, письменника, журналіста. Для цієї категорії спеціалістів мовлення виконує роль не тільки предмета опанування, а й засобу професійної реалізації.

До другої умовної групи належать політики, викладачі, лектори з немовних предметів, психологи-консультанти, режисери, радіо- і телеведучі, оглядачі, юристи, екскурсоводи, дипломати та ін.

Для їхнього професійного успіху надзвичайно важливо володіти певними аспектами теорії та практики мовлення. Так, політик повинен бути вправним оратором, знати теорію і практику риторики, мати гарно поставлений голос, володіти миттєвою реакцією, вміти дешифрувати приховану думку в мовленні своїх опонентів, володіти культурою мовлення.

Актор повинен розвивати в собі безвідмовну пам'ять, готовність пам'яті, здібність втілюватися в образ, йому необхідне гнучке володіння голосом, інтонаціями, жестами, мімікою; необхідні знання сценічного мовлення.

Дипломату, крім загальної культури мовлення, високого рівня його розвитку, необхідне володіння кількома мовами, знання й навички дотримання етикету, миттєві мовленнєві реакції.

Логопеду необхідні знання фізіологічних механізмів мовлення, типових його вад, недоліків вимови, а також відомості про гігієну органів мовлення.

Таким чином, знання й уміння в галузі мовлення потрібні в багатьох видах діяльності, зокрема педагогічній, комерційній, політичній, військовій, дипломатичній, рекламній та ін.

Отже, практичне значення психолінгвістики надзвичайно велике, оскільки її досягнення відображаються на результатах всієї діяльності людини. Тому на сучасному етапі розвитку вищої освіти в багатьох

ВНЗ України вводиться навчальна дисципліна у вигляді загального курсу «Основи психолінгвістики (Психолінгвістика)», а також спецкурсів за вибором: «Культура мовлення», «Риторика», «Лінгвістика дитячого мовлення», «Психолінгвістика розвитку», «Основи ділового мовлення», «Теорія масової комунікації» та ін.

Запитання

1. Назвіть основні причини виникнення психолінгвістики.
2. Коли і як з'явилася психолінгвістика як наука?
3. Назвіть і охарактеризуйте основні етапи розвитку психолінгвістики.
4. Назвіть основні розділи психолінгвістики.
5. Які питання вивчає рефлексивна психолінгвістика?
6. Що вивчає етнопсихолінгвістика?
7. Де і як можна використовувати прикладні галузі психолінгвістики?
8. Що вивчає патопсихолінгвістика?

Тема 3 Фізіологічні передумови мовлення

У носіїв мови іноді складається враження, що мовленнєва діяльність здійснюється передусім на ґрунті пам'яті шляхом накопичення необхідного для вирішення практичних завдань набору слів з подальшим їх використанням щодо певних обставин. Дійсно, пам'ять — надзвичайно важливий механізм оволодіння і користування мовленням. Проте мовлення — не тільки своєчасне пригадування відповідних до певної життєвої ситуації слів. Це складний процес відображення оточуючого світу в особливих символічних формах; особливий і надзвичайно складний вид діяльності.

Мовленнєва діяльність має власні фізіологічні механізми, які детермінуються не тільки на функціональному, але й на морфологічному рівнях. Механізм мовлення містить три принципово різних компоненти: його сприймання, вимову і внутрішньо мовленнєвий компонент.

Два перших компоненти забезпечують переклад інформації в мовленнєву форму («мовленнєвий продукт») і комплексну роботу багатьох аналізаторів щодо дослідження й аналізу відповідного об'єкта. Хоча продукт мовленнєвої діяльності являє собою ідеальне утворення, робота над ним певною мірою схожа з роботою над

матеріальними об'єктами — в ній беруть участь аналогічні численні механізми. Так, у звуковому оформленні мовленнєвого висловлювання беруть участь голосові зв'язки, м'язи язика; у сприйманні звукового мовлення — слуховий апарат. При зоровому сприйманні текстів «працює» не тільки зоровий аналізатор, але й голосовий апарат, оскільки під час мовчазного читання зв'язки функціонують аналогічно тому, як текст промовляли б вголос. Якщо ж штучно блокувати їх активність, читач не усвідомлює те, що читає.

Проте найважливіше в мовленнєвій діяльності (формування змісту висловлювання одним партнером по спілкуванню і сприймання його іншим) відбувається в компоненті внутрішнього мовлення. Це особливий психофізіологічний процес, який полягає в активізації мовленнєвих механізмів поряд з відсутністю зовнішніх проявів. Сутність його ще не зовсім з'ясовано, хоча науковцями досліджено провідні характеристики. Детерміновані процеси випереджають формулювання мовленнєвого висловлювання, озвученого співрозмовником, вибудовуючи фразу відповідно до мети, завдань, змісту, правил певної мови, а також ідуть слідом за почутим висловлюванням слухача, розшифровуючи його зміст і значення. Внутрішньо мовленнєві процеси відрізняються від зовнішнього мовлення.

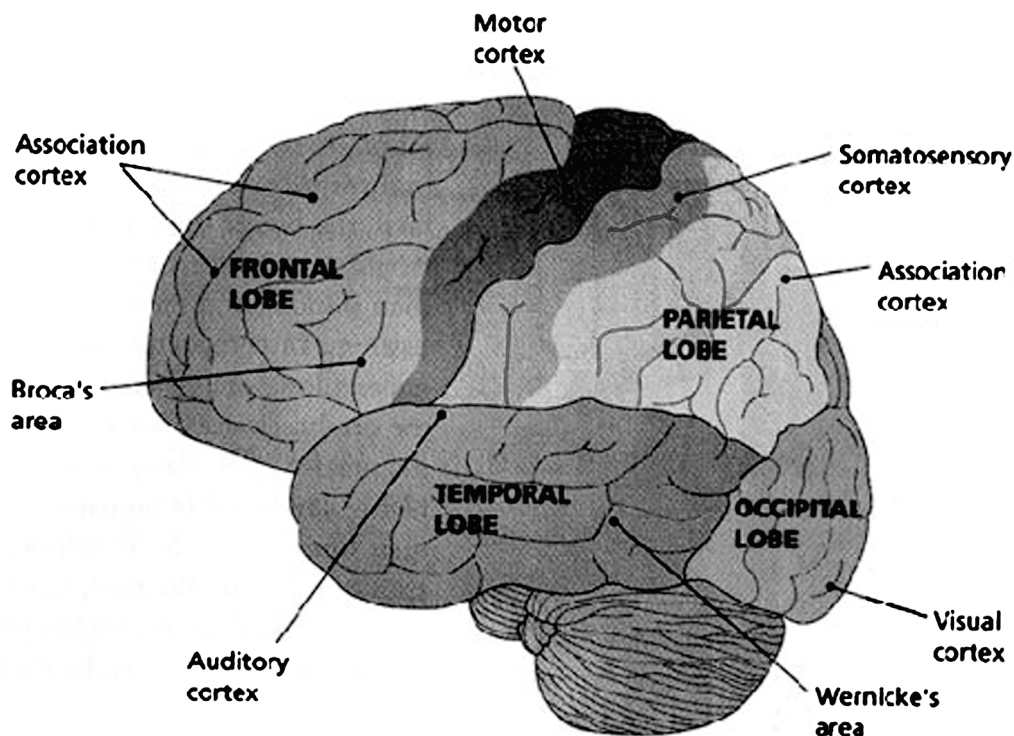

Рис. 1. Головний мозок людини

У корі лівої півкулі (рис. 1) розташовано три центри мовлення: СЛУХОВИЙ, РУХОВИЙ і ЗОРОВИЙ. Слуховий центр (центр Верніке) забезпечує розуміння вимовлених слів. При його порушеннях людина втрачає здатність розпізнавати слова, вимовлені вголос, хоча стосовно всіх інших звукових сигналів може зберігати чудову слухову чутливість. Людина в мовленні сприймає окремі звуки, проте цілісно «охопити» склади, слова, фрази вона не може. При вадах зорового центру людина не здатна читати, хоча її зір може повністю зберігатися. Якщо порушено руховий центр, людина не зможе вимовити жодного слова, хоча розумітиме їх, коли почує, зберігатиме здатність до крику і співу без слів.

Результати спостережень за людьми з так званим «розщепленим мозком» дозволили вченим зробити висновок про те, що ліва (домінантна) півкуля мозку людини є унікальним «сховищем» зовнішніх оболонок слів: їх знакових і буквених форм, а також відповідної граматичної й абстрактної змістової інформації. У правій півкулі зберігається конкретна змістова (передусім образна) інформація про зовнішній світ, а також ієрогліфи, що передають зміст окремих слів, образні жести (мова глухонімих). Тому при порушеннях лівої півкулі у людини знижуються здібності до кодування і розкодування лінгвістичних характеристик вербальних повідомлень, правої півкулі - невербальної образної інформації.

Запитання

1. Яку роль відіграє пам'ять у процесі мовленнєвої діяльності?
2. Які психофізіологічні механізми важливі для мовленнєвої діяльності?
3. Які органи беруть участь у звуковому оформленні мовленнєвого висловлювання?
4. Які органи беруть участь у зоровому сприйманні текстів?
5. Які центри мовлення розташовані в лівій півкулі мозку?
6. Яка інформація зберігається в лівій півкулі мозку, а яка — в правій?

Тема 4 Основи теорії мовленнєвої діяльності

Російська психолінгвістика з самого початку її зародження складалася і розвивалася як теорія мовленнєвої діяльності. З середини 1930-х рр. в рамках психологічної школи Л. С. Виготського інтенсивно розвивався діяльнісний підхід до трактування психічної

сфери людини, який повно і в завершеній формі подано в роботах О. М. Леонтьєва (1974; 1977 рр.). Само поняття діяльності у філософському плані, яке базується на ідеях Р. Гегеля, в історії російської психології пов'язане з іменами І. М. Сеченова, П. П. Блонського, С. Л. Рубінштейна. Загальноприйнята в російській науці психологічна концепція діяльності О. М. Леонтьєва і його учнів безпосередньо спирається на підхід, накреслений в працях Л. С. Виготського і С. Л. Рубінштейна.

Згідно з концепцією О. М. Леонтьєва, «будь яка предметна діяльність відповідає потребі, але завжди опредмеченій в мотиві; її головними твірними є цілі й, відповідно, дії, що відповідають їм, засоби і способи їх виконання і, нарешті, ті психофізіологічні функції, що реалізують діяльність, які часто складають її природні передумови і накладають на її проходження відомі обмеження, часто перебудовуються в ній і навіть нею породжуються».

До структури діяльності (за О. М. Леонтьєвим) входять **мотив, мета, дії, операції** (як способи виконання дій). Крім того, до неї входять **особові установки і результати (продукти) діяльності**.

Більшість вітчизняних психологів і лінгвістів розглядає мовлення як мовленнєву діяльність, яку можна подати або у вигляді цілого акту діяльності (якщо вона має специфічну мотивацію, що не реалізовується іншими видами діяльності), або у вигляді мовленнєвих дій, які входять до складу будь-якої іншої немовної діяльності.

На думку О. О. Леонтьєва, мовленнєва діяльність є специфічним видом діяльності, не співвіднесеним безпосередньо з «класичними» видами діяльності, наприклад працею або грою. Мовленнєва діяльність «у формі окремих мовних дій обслуговує всі види діяльності, входячи до складу актів трудової, ігрової, пізнавальної діяльності. Мовленнєва діяльність як така має місце лише тоді, коли саме мовлення є найціннішим. Спонукаючий мотив, який лежить в його основі, не може бути задоволений іншим способом, окрім мовленнєвого».

Згідно з концепцією московської психолінгвістичної школи, мовна пам'ять людини не є пасивним сховищем відомостей про мову. Це динамічна функціональна система. Крім того, існує постійна взаємодія між процесом набуття мовленнєвого досвіду і його продуктом. Іншими словами, отримуючи нову інформацію мовленнєвого плану, людина не лише переробляє її, але й перебудовує всю систему свого мовленнєвого досвіду. Це дозволяє вважати мовленнєву діяльність досить складною системою, що

самоорганізується. У центрі уваги психолінгвістики знаходяться саме організація і механізми мовленнєвої діяльності та поведінки людини, а також особливості їхнього становлення і функціонування.

Таким чином, мовлення визначається як один із засобів здійснення немовленнєвої діяльності, мовленнєвий (мовний) процес, процес породження і сприйняття (розуміння) мовлення, що забезпечує всі інші види діяльності людини. Це стосується всіх форм мовлення:

- усного (звукового);
- письмового (читання і письмо);
- кінетичного (тобто міміко-жестикуляторного) мовлення.

Відмінними ознаками мовленнєвої діяльності (МД), за О. О. Леонтьєвим, є такі:

- предметність діяльності;
- цілеспрямованість, яка означає, що будь-який акт діяльності характеризується кінцевою, а будь-яка дія – проміжною метою, досягнення якої, як правило, планується суб'єктом заздалегідь;
- мотивованість МД. Вона визначається тим, що в реальній дійсності акт будь-якої діяльності спонукається одночасно декількома мотивами, які злиті в одне ціле;
- ієрархічна («вертикальна») організація мовленнєвої діяльності, включаючи ієрархічну організацію її одиниць;
- фазна («горизонтальна») організація діяльності .

Треба зазначити, що мовлення, яке є основним засобом мовленнєвої діяльності й її невід'ємною складовою частиною, за визначенням Л. С. Виготського, є єдність спілкування і узагальнення (як продукту інтелектуальної діяльності) – в цьому і полягає його суть.

Із зазначеного вище можна зробити висновок про те, що мовленнєва діяльність має два основних варіанти свого здійснення (інакше, реалізації, втілення). Перший – процес мовної комунікації (мовного спілкування), на який припадає приблизно дві третини всього «пласта» мовленнєвої діяльності; другий – індивідуальна мовномисленнєва діяльність, що реалізується за допомогою внутрішньої мови.

Основні положення психолінгвістичної теорії мовленнєвої діяльності

Основні положення психолінгвістичної теорії можуть бути виражені у вигляді таких постулатів (О. О. Леонтьєв, 1997, 2003 рр.).

➤ Як і будь-яка інша діяльність людини, мовленнєва діяльність містить:

- потребу, мотив, мету, задум, установку, знання (культурологічні, власне мовні й апеляцію до них);
- багатобічний аналіз ситуації, у якій має відбутися й відбувається діяльність;
- ухвалення рішення здійснювати або не здійснювати діяльність і вибір оптимальних для даної ситуації засобів здійснення діяльності (форм мовлення, їх варіантів і власне мовних засобів: фонетичних, синтаксичних, лексичних та ін.);
- планування діяльності (на різних рівнях усвідомлення результатів планування) і передбачення її можливого результату ;
- здійснення (виконання) певних дій і операцій;
- поточний контроль над діяльністю, що виконується, і її корекція (якщо вона необхідна);
- кінцеве звірення результату діяльності з її метою (задумом).

Одиницями психолінгвістичного аналізу є елементарна мовленнєва дія й мовленнєва операція (у "граничному" варіанті - цілісний акт мовної діяльності).

➤ Ці одиниці мають містити всі основні ознаки мовленнєвої діяльності. До них належать:

1) предметність діяльності (спрямованість на той або інший предмет);

2) цілеспрямованість, тому що будь-який акт діяльності характеризується кінцевою, а будь-яка дія - проміжною метою, досягнення якої, як правило, прогнозується суб'єктом;

3) мотивованість (при цьому акт діяльності людини, за О. О. Леонтьєвим, є, як правило, полімотивованим, тобто спонукається декількома мотивами, які об'єднуються в єдине ціле);

4) ієрархічна організація діяльності, включаючи ієрархічну організацію її одиниць;

5) фазна організація діяльності.

Таким чином, у концепції московської психолінгвістичної школи одиниці психолінгвістичного аналізу виділяються і характеризуються в «діяльнісній парадигмі».

Організація мовленнєвої діяльності базується на «евристичному принципі» (тобто передбачає вибір «стратегії» мовленнєвої поведінки). На думку О. О. Леонтьєва, психолінгвістична теорія мовної діяльності повинна :

а) передбачати ланку, в якій здійснювався б вибір стратегії мовної поведінки;

б) допускати різні засоби оперування з висловлюванням на окремих етапах породження (сприйняття) мовлення;

в) нарешті, не суперечили експериментальним результатам, отриманим раніше на матеріалі різних психолінгвістичних моделей, побудованих на іншій теоретичній основі. Діяльність суб'єкта стосовно навколишньої дійсності опосередкована відображенням цієї дійсності.

Мовленнєва діяльність реалізується в таких видах, як говоріння, слухання, письмо і читання. Ці види мовленнєвої діяльності є основними видами взаємодії людей під час вербального спілкування.

Особливо слід сказати про такий вид свідомої діяльності людини, як думання. Думання правомірно визначати як вид мовленнєвої діяльності, якщо його розглядати як своєрідну форму спілкування, взаємодії людини з самим собою.

Усі види мовної діяльності мають багато загального і в той же час відрізняються один від одного за рядом параметрів. Головними серед цих параметрів є:

- а) характер вербального (мовленнєвого) спілкування;
- б) роль мовної діяльності у вербальному спілкуванні;
- в) спрямованість мовленнєвої діяльності на прийом або видачу повідомлення;
- г) зв'язок із способом формування і формулювання думки;
- д) характер зовнішньої вираженості;
- е) характер зворотного зв'язку, який використовується в процесах мовленнєвої діяльності.

За характером мовного спілкування мовленнєва діяльність підрозділяється на види, що реалізують усне спілкування, і види, що реалізують письмове спілкування. До перших належать говоріння і слухання. Саме ці види мовленнєвої діяльності першими формуються в онтогенезі як способи реалізації спілкування людини з іншими людьми. До цих видів мовленнєвої діяльності у людини є спадкова схильність (або «готовність»).

За характером ролі, яка виконувалась під час спілкування види мовленнєвої діяльності підрозділяються на **реактивні** й **ініціальні**. Говоріння та письмо є ініціальними процесами мовного спілкування, слухання і читання, у свою чергу, - стимулюючими. Останні (слухання і читання) відіграють роль відповідних реактивних процесів, і в той же час вони є необхідною умовою процесів говоріння та письма.

За спрямованістю мовленнєвої діяльності, яка здійснюється людиною на прийом або видачу мовного повідомлення, види

мовленнєвої діяльності можуть бути як **рецептивними** (тобто основаними на процесах сприйняття, «рецепції»), так і **продуктивними**. За допомогою продуктивних видів мовленнєвої діяльності (говоріння, письмо) людина здійснює і видає мовне повідомлення. За допомогою рецептивних видів мовленнєвої діяльності (слухання, читання) здійснюються прийом і подальше перероблення мовного повідомлення. Ці дві пари видів мовленнєвої діяльності відрізняються між собою способами їх психофізіологічної організації. При здійсненні рецептивних видів мовленнєвої діяльності функціонують перш за все слуховий і зоровий аналізатори, в продуктивних – в основному мовленнєворухові й мовленнєвослухові аналізатори. Відповідно, рецептивні види мовленнєвої діяльності багато в чому визначаються станом і особливостями слухового і зорового сприйняття, а продуктивні – станом і рівнем розвитку рухової сфери.

Різні види мовленнєвої діяльності передбачають і різні способи формування і формулювання думки (предмета мовленнєвої діяльності), різні форми організації мовного спілкування і відповідні форми мовлення.

Існує три основні форми мови – зовнішня усна, зовнішня письмова і внутрішня мова. Мовлення, яке є переважно засобом і формою спілкування, реалізує цю функцію за допомогою різних видів і форм мовлення. Виділяють три основних види мовлення:

- усне (зовнішнє) мовлення – експресивне (розмовне) мовлення й імпресивне мовлення (тобто сприйняття і розуміння мовлення);
- письмове мовлення, що містить письмо і читання;
- внутрішнє мовлення, що забезпечує зазначені вище види мовлення, – усне і письмове.

При цьому думання можна розглядати як процес формування думки за допомогою внутрішнього мовлення, а говоріння і письмо — як зовнішні способи формування і формулювання думки в усній і письмовій формах спілкування.

Види мовленнєвої діяльності відрізняються один від одного за характером зворотного зв'язку, що регулює ці процеси. Так, в обох продуктивних видах мовленнєвої діяльності (говоріння і письмо) здійснюється нервово-м'язовий зворотний зв'язок від органа-виконавця (апарату артикуляції, руки, що пише) до органа, що організує програму цієї діяльності ділянки головного мозку. Цей зворотний зв'язок виконує функцію внутрішнього контролю і коректування.

Види мовленнєвої діяльності відрізняються один від одного і за характером зовнішньої вираженості. Говоріння і письмо є зовнішніми яскраво вираженими процесами створення і вираження уявного завдання (а також передачі інформації) для інших. Слухання і читання (як типовий варіант читання «про себе») є зовні не вираженими за допомогою мовних засобів процесами внутрішньої психічної активності.

Найважливішою характеристикою мовленнєвої діяльності є визначальна її єдність внутрішнього і зовнішнього вмісту – зовнішньої виконуючої, реалізуючої сторони і внутрішньої, яка зовні не спостерігається.

Роль внутрішньої сторони мовленнєвої діяльності, що здійснює організацію, планування, програмування діяльності, відіграють ті психічні функції, за допомогою яких вона реалізується. Це потреба і емоції, мислення і пам'ять, сприйняття і увага. Складна їх єдність розглядається як той психологічний механізм, за допомогою якого реалізується діяльність взагалі й мовленнєва діяльність зокрема.

Завдяки мовленню (мовленнєвій діяльності) здійснюється спадкоємність суспільного соціального досвіду людей. Опанувавши мовлення, використовуючи його, дитина опановує і суспільно-історичний досвід, накопичений людством за всю попередню історію його розвитку.

Мовленнєва діяльність є найважливішим засобом пізнання людиною (починаючи з дитячого віку) навколишнього його світу. Вона є одночасно і універсальним засобом, і неодмінною умовою пізнавальної діяльності будь-якої людини.

Мовленнєва діяльність відіграє величезну роль у всій психічній інтелектуальній діяльності людини. Мовлення (мовленнєва діяльність) є головним чинником опосередковування. Це означає, що жодна скільки-небудь складна форма психічної діяльності людини не формується і не реалізується без прямої або непрямой участі мовлення.

У процесах пізнання і творчості людина найактивніше використовує саме мовне мислення поряд з так званім невербальним інтелектом (плотське сенсорне сприйняття, наочні образи і уявлення, наочно-дійове і наочно-образне мислення). При цьому важливо зазначити, що у будь-якої людини, яка вже досить високою мірою оволоділа мовною діяльністю, остання опосередковує і організовує і так зване немовне мислення, інтелектуальні операції, безпосередньо не пов'язані з мовленням, з використанням знаків мови.

Схему, що відбиває загальну структуру мовленнєвої діяльності з урахуванням основних складових її компонентів, наведено на рис.2.

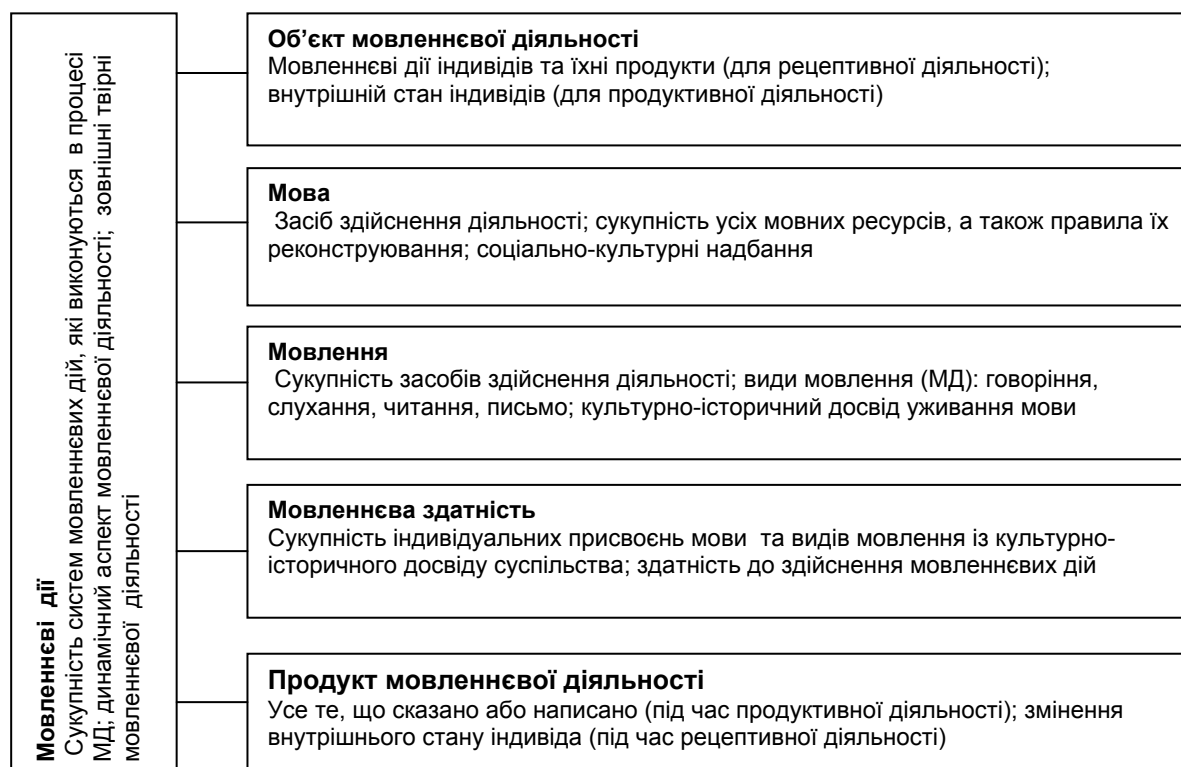

Рис. 2. Загальна структура мовленнєвої діяльності

Запитання

1. Які основні компоненти входять до структури діяльності за О. О. Леонтьєвим?
2. Чому мовленнєва діяльність є специфічним видом діяльності і чим відрізняється від інших «класичних» видів діяльності?
3. Що являє собою мовна пам'ять?
4. Що є відмінними ознаками мовленнєвої діяльності за О.О. Леонтьєвим?
5. Що містить мовленнєва діяльність людини?
6. Які ознаки повинні мати елементарні мовленнєві дії?
7. Якими параметрами відрізняються основні види мовленнєвої діяльності?
8. Які основні види мовленнєвої діяльності виділяють за характером ролі, що виконується під час спілкування?

9. Які основні види мовленнєвої діяльності виділяють за спрямованістю мовленнєвої діяльності, яка здійснюється людиною?

10. Яку роль відіграє мовленнєва діяльність у психічній інтелектуальній діяльності людини?

Тема 5 Моделі породження висловлювання

У психолінгвістиці з'ясовано, що в основі розвитку індивідуальної мовленнєвотвірної системи людини лежить механізм породження мовленнєвого висловлювання (Т. В. Ахутіна, Л. С. Виготський, М. І. Жинкін, І. О. Зимня, О. Р. Лурія, О. М. Леонтьєв, О. О. Леонтьєв, Т. М. Ушакова та ін.). Породження мовленнєвого висловлювання — один з провідних (поряд із сприйманням і розумінням) процесів мовленнєвої діяльності, який полягає в плануванні та реалізації мовлення в звуковій або графічній знаковій формі.

З психологічної точки зору процес породження мовленнєвого висловлювання полягає в тому, що мовець за певними правилами переводить свій мисленнєвий (немовленнєвий) задум у мовленнєві одиниці конкретної мови. При цьому людина оперує не синтаксичними закономірностями мови, а *смисловими одиницями*, які обумовлюються комунікативним задумом та інтенцією.

Процес породження мовлення залежить від багатьох чинників, серед яких найважливішими є такі:

- а) мовна здатність людини, її інтелект;
- б) оперативне мислення;
- в) база знань, що виражається в лексиконі;
- г) психіка, емоції, почуття мовця тощо.

Структурною одиницею процесу породження мовлення є **висловлювання**, яке є відносно самостійним, завершеним, містить комунікативно-модальний аспект, інтонацію (в усному варіанті), невербальні засоби спілкування. Висловлювання завжди зіставляється з певними життєвими ситуаціями. Для нього характерним є вмотивованість, включеність у немовленнєву діяльність суб'єкта. Висловлюваннями, наприклад, можуть бути: вітання при зустрічі; виклик таксі по телефону; відповідь дитини на запитання дорослого; репліка; монолог у діалозі тощо. У психолінгвістиці утвердились різноманітні моделі породження мовленнєвого висловлювання. Серед розробників цих моделей такі вчені, як: Н. Хомський, Л. С. Виготський, О. Р. Лурія, О. О. Леонтьєв,

О. І. Зимня, Т. В. Ахутіна-Рябова, С. Л. Кацнельсон, Т. В. Чернігівська, В. Л. Деглін та ін.

Трансформаційно-генеративна граматики Ноема Хомського. У 60-х роках ХХ ст. американський учений Ноем Хомський запропонував теорію трансформаційно-породжувальної граматики, яка стала називатися трансформаційно-генеративною граматиною. На думку вченого, мова — це не набір мовних одиниць, а механізм, який створює правильні фрази. Синтаксис визначався Н. Хомським як учення про принципи й способи побудови речень. «Граматики мови, — писав Хомський, — це механізм, що породжує всі граматино правильно послідовності і не породжує жодної граматино неправильно».

На думку вченого, система правил існує як здатність породжувати й розуміти незліченну кількість речень. При цьому граматино правильними можуть бути й речення, які не мають ніякого смислу.

Трансформаційний аналіз визначається як аналіз синтаксичних структур за допомогою їх переходу із поверхневих у глибинні. Глибинна структура формує смисл речення, а поверхнева є звуковим утіленням його смислу.

Н. Хомський сформулював ряд правил переходу глибинних структур у поверхневі (правила постановки, перестановки, довільного включення одних елементів, виключення інших елементів), а також запропонував 26 правил трансформації (пасивізація, субституція, негація, ад'юнкція, еліпс та ін.). Все це в сукупності згідно з трансформаційно-генеративною теорією являє собою вроджену здатність до продукування мови.

Н. Хомський розробив і обґрунтував концепцію «природжених знань», відповідно до якої дитина засвоює мову завдяки природженим знанням; вона формулює гіпотези щодо лінгвістичних правил мови. Далі на основі цих гіпотез вона передбачає лінгвістичну структуру майбутніх конструкцій (речень), порівнює їх з реальними реченнями, які породжує; відмовляється від гіпотез, що не виправдали себе, й розвиває ті, що є ймовірними. Ось чому, на думку Н. Хомського, в дитини має бути «природжена схильність» вивчати мову.

Теорія «природжених знань» отримала критику з боку відомих учених (Л.С. Виготський, О.О. Леонтьєв, О.Р. Лурія та ін.), які довели, що дошкільник оволодіває мовою завдяки мовній здатності, мовному чуттю, які формуються на основі фізіологічних механізмів у процесі спілкування під впливом мовленнєвого середовища. На думку психологів, у спадок передається лише загальна схильність до

опанування мов, готовність дитини до інтелектуальної діяльності, але не мова. Мова не є природженою.

Теорія рівнів мови Чарльза Осгуда. Ч. Осгуд розглядає проблеми породження монологічного мовлення з позиції мовних рівнів.

1. **Мотиваційний рівень.** Мовець приймає рішення загального характеру: а) говорити чи не говорити; б) якщо говорити, то в якій формі (ствердження, запитання, наказ); в) якщо форма вибрана, то за допомогою яких засобів її реалізувати в реченні; г) що виділити логічним наголосом, які вибрати моделі інтонації.

2. **Семантичний рівень.** Мовець почергово виокремлює в реченні певні послідовності слів — функціональні класи.

Наприклад, за Ч. Осгудом, диференційоване на одиниці кодування речення буде виглядати так: Талановитий художник — малює — цікаву картину.

3. **Рівень послідовностей.** Одиницею мови є слово, але не як семантична одиниця, а як фонетична. У процесі кодування на цьому рівні послідовностей діють такі механізми: а) розпізнавання звуків; б) механізм граматичних послідовностей.

4. **Інтеграційний рівень.** Одиницею є склад. На цьому рівні діють моторні механізми кодування й відбувається звукове оформлення висловлювання.

Ця модель стала першою спробою в загальному вигляді подати процес породження монологічного мовлення.

Модель Т - О - Т - Е . Модель Т-О-Т-Е запропонували Дж. Міллер і Е. Галантер. Учені вважали, що перш ніж перевести власну думку в мовлення (слово), людина складає програму свого висловлювання, своєрідний «план». У процесі реалізації плану людина діє методом спроб і помилок. Коли результат не відповідає плану, використовують механізм зворотного зв'язку і мовець повертається до реалізації плану від спроб — до операцій, від спроб — до реалізації плану. Саме тому модель отримала назву Т-О-Т-Е (test — operate — test — exit), тобто «спроба - операція - спроба - результат».

Модель Л. С. Виготського. Л.С. Виготський вважав, що суть процесу породження мовленнєвого висловлювання полягає в переході думки (внутрішнього мовлення) у слово (зовнішнє мовлення).

Внутрішнє мовлення, за Л.С. Виготським, — це особливий внутрішній план мовленнєвого мислення. Дослідник вважав, що внутрішнє мовлення має такі властивості:

- позбавлене фонації;
- предикативне (опускається підмет, залишається тільки присудок);
- скорочене (мовлення без слів).

На думку вченого, перехід внутрішнього мовлення у зовнішнє — складна динамічна трансформація, тобто перетворення предикативного мовлення в синтаксично зрозуміле для інших.

Л.С. Виготський виокремив п'ять фаз породження мовленнєвого висловлювання:

- перша фаза — мотивація;
- друга фаза — мовленнєва інтенція (намір);
- третя фаза — внутрішнє програмування висловлювання;
- четверта фаза — реалізація внутрішньої програми;
- п'ята фаза — опосередкування думки у слово (акустико-артикуляційна реалізація мовлення).

Модель О.Р. Лурія. Істотну роль у розумінні розвитку монологічного мовлення дитини дошкільного віку відіграли дослідження О.Р. Лурія про внутрішнє мовлення. Вчений наголошував, що воно є механізмом, який перетворює *внутрішній суб'єктивний смисл* у систему *зовнішніх розгорнутих мовленнєвих значень*.

Процес породження монологічного висловлювання, — з позиції О.Р. Лурія, — формування та формулювання висловлювання, «шлях» від думки до мовлення — здійснюється за такою моделлю:

1. Мотив і загальний задум.
2. Внутрішнє мовлення, що базується на схемах «семантичного запису» і веде до формування глибинних синтаксичних структур. Семантичний запис має характер згорнутого мовлення, яке пізніше розгортається (стає послідовним набором одиниць).
3. Розгорнуте зовнішнє мовленнєве висловлювання, орієнтоване на поверхнево-синтаксичні структури.

Модель О. О. Леонтьєва. О.О. Леонтьєв був переконаний, що процес породження мовлення треба розглядати як складну мовленнєву дію, що поетапно формується і входить у цілісний акт діяльності як складова її частина.

Продовжуючи ідеї Л.С. Виготського та О.Р. Лурія, учений запропонував поетапну модель породження мовленнєвого висловлювання

Першим етапом продукування мовлення є внутрішнє програмування (план) висловлювання. Внутрішня програма відповідає змістовому ядру майбутнього висловлювання. В основі внутрішнього програмування лежить образ, який має особистісний смисл.

Другий етап — граматико-семантична реалізація висловлювання (лексико-граматичне структурування). На цьому етапі виокремлюється ряд підетапів: тектограматичний (перехід на об'єктивний код); фенограматичний (лінійний розподіл кодових одиниць); синтаксичне прогнозування і синтаксичний контроль.

Третій етап — реалізація висловлювання. Четвертий етап — контроль висловлювання. Слід зазначити, що механізм контролю діє на всіх **етапах** породження мовленнєвого висловлювання.

Запитання

1. У чому полягає процес породження мовлення?
2. Від чого залежить процес породження мовлення?
3. Що є структурною одиницею породження мовлення?
4. Що являє собою трансформаційно-генеративна граматика Ноєма Хомського?
5. Які рівні є складовими теорії Чарльза Осгуда?
6. У чому суть моделі Т-О-Т-Е ?
7. Чим відрізняється модель Л.С.Виготського від інших?
8. Як О.Р. Лурія розуміє процес породження мовлення?
9. Скільки етапів становлять процес породження мовлення за О.О. Леонтьєвим?

Тема 6 Сприймання і розуміння висловлювання

Процес сприймання мовлення, його механізми вивчали Т. В. Ахутіна (Рябова), О.М. Леонтьєв, О.О. Леонтьєв, О.Р. Лурія, А. І. Зимня, В.П. Зінченко, Л.А. Чистович та ін.

Сприймання мовлення — це процес вилучення (встановлення) смислу, прихованого за зовнішньою формою мовленнєвих висловлювань. Сприймання мовленнєвої форми потребує від суб'єкта

знання лінгвістичних закономірностей її побудови. Рівневість сприймання відображає як послідовність оброблення мовленнєвих сигналів, так і рівневий характер побудови мовленнєвих повідомлень.

Акт сприймання мовлення зазвичай дуже короткий у часі, його швидкість — частки секунд, тому, за твердженням М.Р. Львова, окремі ступені в цілісній моделі зливаються; на практиці не можуть бути виокремлені, відмежовані одна від одної.

Сприймання має два варіанти: сприймання усного мовлення (аудіювання) і сприймання письма, надрукованого мовлення (читання). Як зазначає М.Р. Львов, існує різниця у сприйманні усного й писемного мовлення, але найбільш суттєві ступені сприймання є загальними, єдиними.

У психолінгвістиці виокремлюються такі **ступені сприймання** мовлення:

1. Загальна готовність до сприймання мовлення співрозмовника або письмового тексту, готовність слухового або зорового механізму: установлення на сприймання, інтерес до майбутнього діалогу або читання, інтерес до співрозмовника як особистості; готовність до засвоєння нової інформації, включення її до обсягу наявної; сприймання ситуації, під час якої відбувається спілкування; сприймання особистості співбесідника — його зовнішності, пози, жестів, міміки; створення й уявлення образу автора тексту, що читається.

Це етап підготовки до сприймання мовлення як тексту — звукового або надрукованого.

2. Нерозчленоване, цілісне сприймання всього висловлювання. Початкове цілісне сприймання дає змогу слухачу або читачу загально зорієнтуватися: усвідомити, якою мовою звучить висловлювання, про що говорить автор — тема, підтема, мікротема, зв'язок теми з іншими темами; до кого звернено мовлення.

3. Отримання сигналу як нерозчленованого акустичного потоку. Якщо один із співрозмовників заговорив невідомою мовою, то інший не може виокремити в цьому акустичному потоці жодного фонетичного слова. Якщо ж сприймання цього акустичного потоку мовлення не припиняється, не переривається, то воно переходить на інший ступінь — виокремлення фонетичних слів.

4. Виокремлення фонетичних слів. Цьому сприяє ритміка мовлення, а також інтонації — перелічення, закінчення фрази, а також логічні наголоси, які притаманні саме цій (знайомій для співрозмовника) мові.

5. Розпізнавання слів, їх сполучуваності. Під розпізнаванням слів М.Р. Львов розуміє порівняння їх з еталонами, що зберігаються у довготривалій пам'яті. Дія цих еталонів така: суб'єкт розпізнає значення слова, а потім і смисл цілих груп слів, речень, тексту, висловлювання. При цьому пам'ять перебирає адекватні значення багатозначних слів, і тому процес упізнавання фонетичних слів не є механічним, слово розпізнається в контексті, а не ізольовано; процес розпізнавання слів не дискретний, а комплексний.

6. Усвідомлення структури тексту, речення як його структурної одиниці, порядку слів у реченні на основі його актуального членування, усвідомлення синтагм, словосполучень. Усвідомлення структури висловлювання і порядку слів у реченні готує мовця до розуміння граматичних зв'язків між словами.

7. Усвідомлення граматичних зв'язків між словами в реченні. Воно відбувається на основі мовного чуття — тих глибинних внутрішніх, неусвідомлюваних (підсвідомих) узагальнень, які формуються у людини в ранньому дитинстві, вдосконалюються протягом життя й становлять підґрунтя мовленнєвих процесів: сполучення слів і побудови речення.

8. Розуміння речення, всього висловлювання. Суть цього етапу полягає у включенні висловлювання або його частини до загального контексту діалогу або монологу, що сприймається, до системи раніше одержаних знань. Слухач має можливість виокремити нову інформацію за принципом актуального членування, але вже не з речення, а тексту. Мовець включає нові знання в загальну сукупність індивідуального знання.

9. Перевірка власного сприймання й розуміння мовлення: наскільки правильно були зрозумілими коннотації — додаткові стилістичні варіанти. Коннотації сприяють вираженню емоційно-експресивної забарвленості висловлювання, надаючи йому тону безпосередності, фамільярності тощо. На цьому етапі у слухача можуть виникати сумніви щодо правдивості мовця-співрозмовника.

Слухач або читач не миттєво усвідомлює смисл сприйнятого. Тоді йому доводиться здійснювати своєрідний «переклад» мовою власного «індивідуального» коду.

Критичний аналіз власного сприймання й розуміння висловлювання може бути довготривалим. Суб'єкт часто повертається до тексту через певний час, знову й знову перевіряючи своє розуміння. Найбільш вірогідним це є у випадках читання тексту.

10. Оцінювання мовної майстерності мовця й інтелектуального рівня (вдалий чи невдалий вибір слів, ясність і переконливість

мовлення, помилки у знанні літературних норм або їх відсутність, новизна й актуальність інформації, художність і влучність вираження думок, стандартність і нестандартність мислення тощо).

Оціночний етап не обов'язковий у мовленнєвому акті. Він характерний для слухача, який має досвід побудови мовлення, риторичний досвід.

11. Оцінювання особистості мовця. Полягає в тому, що почути мовлення незнайомої людини часто важливіше, ніж познайомитися з нею іншим способом, адже в мовленні розкривається особистість, освіченість індивіда, його культура, моральний образ, темперамент тощо.

Якщо йдеться про сприймання прочитаного, то даний ступінь аналізу формує образ автора книги, його ідеї, позиції, своєрідність індивідуального стилю тощо.

12. Стратегія подальшої мовленнєвої і немовленнєвої поведінки.

Сприймавши інформацію, слухач планує подальші свої дії: включити нові знання в наявну інформаційну систему чи ні? Чи будувати своє висловлювання на основі почутого? Якщо будувати власне висловлювання, то які мовні засоби використати? Як використовувати отриману інформацію?

Розуміння мовлення. Спримання мовлення передбачає рецепцію почутих або побачених елементів мови, встановлення їх взаємозв'язку й формування уявлення про їхнє значення. Таким чином, сприймання розгортається на двох ступенях — власне сприймання і розуміння.

Розуміння — розшифрування загального смислу, що криється за безпосередньо сприйнятим мовленнєвим потоком; «виокремлення» смислу з потоку сприйнятого мовлення.

Процес розуміння передбачає встановлення реципієнтом смислових зв'язків між словами, які в сукупності складають смисловий зміст висловлювання. У результаті осмислення слухач розуміє або не розуміє смислового змісту висловлювання.

Саме розуміння психологічно характеризується різним ступенем глибини і якості.

Початковий, загальний рівень розуміння свідчить про розуміння тільки основного предмета висловлювання - того, ПРО ЩО йдеться. Слухач може розповісти, про що йому говорили, але не може відтворити зміст висловлювання.

Другий рівень — рівень розуміння смислового змісту — визначається розумінням усього висловлювання, викладення думки продуцента, її розвитку й аргументації. Цей рівень характеризується не тільки розумінням того, про що йшлося, а й того, ЩО було сказано.

Вищий рівень розуміння визначається розумінням не тільки того, про що і що саме було сказано, а найголовніше — ДЛЯ ЧОГО була висловлена думка і якими мовними засобами. Таке проникнення у смисловий зміст дозволяє слухачеві зрозуміти мотиви, що дозволяють мовцю говорити саме так, а не в інший спосіб. Цей рівень розуміння включає також і оцінювання мовних засобів, які були використані мовцем для вираження власних думок, бажань, переживань тощо.

Як зауважує В.П. Белянін, у процесі сприймання одного й того ж мовленнєвого повідомлення реципієнт може почергово знаходитися на різних рівнях його розуміння, тобто проникати в суть різних його частин з різним ступенем глибини.

Запитання

1. Який процес називають сприйманням мовлення?
2. Які виокремлюють ступені сприймання мовлення?
3. Скільки триває акт сприймання мовлення?
4. Що називають розумінням мовлення?
5. Скільки рівнів має розуміння смислового змісту?
6. Чи може реципієнт почергово знаходитись на різних рівнях розуміння?

Тема 7 Внутрішнє мовлення

Проблему внутрішнього мовлення поки що недостатньо досліджено в психолінгвістиці, причому як теоретично, так і експериментально. У той же час без правильного розуміння психологічної природи внутрішнього мовлення не може бути жодної можливості з'ясувати зв'язок думки і слова в їхній дійсній складності.

Внутрішнє мовлення, за Виготським, «є особлива за психологічною природою освіта, особливий вид мовленнєвої діяльності, що має абсолютно специфічні особливості і що полягає в складному ставленні до інших видів мовленнєвої діяльності». Це визначається перш за все функціональним призначенням даного виду

мовлення, а саме тим, що "Внутрішнє мовлення є мовлення для себе. Зовнішнє мовлення є мовлення для інших."

На основі глибокого і всебічного аналізу зовнішнього і внутрішнього мовлення Л. С. Виготський дійшов висновку про те, що неправомірно розрізняти внутрішнє і зовнішнє мовлення лише наявністю вокалізу. Вони відрізняються самою своєю природою.

Згідно з теоретичною концепцією Л.С. Виготського, внутрішнє мовлення дитини формується значно пізніше, ніж його зовнішнє мовлення. Формування внутрішнього мовлення відбувається поетапно: спочатку шляхом переходу розгорнутого зовнішнього мовлення у фрагментарне зовнішнє, потім останнього – в шепітне мовлення, і лише потім воно стає в повному розумінні «мовленням для себе», набуваючи згорнутого і прихованого характеру. Перехід від зовнішнього (егоцентричного) до внутрішнього мовлення завершується до шкільного віку. Саме у цьому віці дитина, що вже володіє зовнішнім мовленням в ситуації діалогу, стає здібною до опанування розгорнутого монологічного мовлення.

Л.С. Виготський повністю відкидав погляд на внутрішнє мовлення як на «мовлення мінус звук».

Згідно з теоретичною концепцією Л.С. Виготського, у внутрішньому мовленні свій особливий синтаксис, що знаходить своє вираження в уривчастості, фрагментарності, скороченості внутрішнього мовлення порівняно із зовнішнім. Записане на фонографі, воно виявилось б скороченим, уривчастим, незв'язним, невпізнаним і незрозумілим порівняно із зовнішнім мовленням.

Скороченість внутрішнього мовлення не вичерпується його предикативністю. Наступною найважливішою особливістю внутрішнього мовлення Л. С. Виготський називає «редагування фонетичних моментів мовлення». У внутрішньому мовленні роль кінестетичних мовних роздратувань зводиться до мінімуму, ніколи немає потреби виголошувати слова до кінця. Людина сама вже розуміє, яке слово вона повинна виголосити. Ціле слово як стійкий звукокомплекс у внутрішньому мовленні, за гіпотезою Л.С. Виготського, ніколи не відтворюється повністю; його замінює звуковий «каркас» слова у вигляді опорних приголосних («кн» або «кг» – замість «книга») або коренева морфема. «Внутрішнє мовлення, – за Л.С. Виготським, – є в точному сенсі мовлення майже без слів» .

Третьою специфічною особливістю внутрішнього мовлення, що впливає з перших двох, Л.С. Виготський вважає особливе співвідношення семантичних і фазових сторін мовленнєвого висловлювання. Фазова сторона мовлення (його зовнішня,

матеріальна форма) зводиться тут до мінімуму, його синтаксис і фонетика максимально спрощуються. «На перший план виходить значення слова. Внутрішнє мовлення оперує переважно семантикою, але не фонетикою мовлення».

На основі експериментального дослідження егоцентричного мовлення Л.С. Виготським було виділено такі основні особливості внутрішнього мовлення:

- максимальна («абсолютна») предикативність;
- згорненість, скороченість структури і «семантики» мовленнєвого висловлювання;
- аглютинація структурних і семантичних елементів; «згущення» мовлення; максимальна «семантична насиченість» внутрішньомовних висловлювань;
- трансформація, перетворення мови зовнішнього мовлення (під час переходу зовнішнього егоцентричного мовлення у внутрішнє);
- переважання «сенсу» (мовлення) над «значенням»;
- ідеоматичність (індивідуальна семантика) мовлення.

У психолінгвістиці створено декілька наукових концепцій, що визначають специфічні особливості внутрішнього мовлення як виду мовленнєвої діяльності. У вітчизняній психолінгвістиці найбільшого поширення набула теоретична концепція, розроблена О.О. Леонтьєвим спільно з Т.В. Рябовою-Ахутіною в кінці 1960-х – початку 1970-х рр. Автори цієї концепції чітко протиставляють один одному такі поняття, як *«власне внутрішнє мовлення»* (внутрішнє мовлення в трактуванні Л.С. Виготського), *«внутрішнє промовляння»* і *«внутрішнє програмування мовленнєвого висловлювання»*.

Внутрішнє промовляння як форма внутрішнього мовлення передбачає наявність прихованої мовнорухової активності органів артикуляції, які імітують процеси, що відбуваються при зовнішньому мовленні. П. Я. Гальперін визначив це явище як приховане зовнішнє мовлення, або як «зовнішнє мовлення про себе». Внутрішнє промовляння виникає при виконанні важких завдань, наприклад при розв'язанні математичних задач, при читанні та перекладі іноземних текстів, при запам'ятовуванні й пригадуванні словесного матеріалу, при письмовому викладі думок тощо. Іншими словами, внутрішнє промовляння пов'язане з розумовими діями, що відбуваються в розгорнутій, ще не автоматизованій формі.

Власне внутрішнє мовлення — це мовленнєва дія, перенесена «усередину», вироблена у згорнутій, зредукованій формі. У типовому випадку вона виникає при вирішенні інтелектуальної задачі. Внутрішнє мовлення може супроводжуватись внутрішнім

промовлянням при вирішенні складних завдань, але це не обов'язкова умова її здійснення. Власне внутрішнє мовлення може бути подане лише окремими «натяками», мовноруховими ознаками слів, що є «опорними» ознаками окремих слів і словосполук.

Таким чином, згідно з даною концепцією у внутрішньому мовленні є два «полюси». Один – це внутрішнє мовлення, максимально наближене до зовнішнього, розмовного мовлення, найчастіше супроводжується промовлянням. Другий «полюс» – «максимально згорнуте внутрішнє мовлення, що найменше пов'язане з промовлянням і знаходиться на межі випадання з інтелектуального акту і перетворення його на простий рефлекторний акт». Третє поняття, ключове для даної теорії внутрішнього мовлення, – поняття внутрішнього програмування, яке О. О. Леонтьєв трактує як «неусвідомлювана побудова деякої схеми, на основі якої надалі породжується мовне висловлювання». Співвідношення внутрішнього мовлення і внутрішнього програмування є «співвідношенням кінцевої і проміжної ланок». Згідно з концепцією О. О. Леонтьєва, внутрішнє програмування може розгортатися або в зовнішнє, або у внутрішнє мовлення. Перехід до зовнішнього мовлення відбувається за правилами граматичного і семантичного розгортання максимально узагальненої смислової програми; перехід до внутрішнього мовлення також пов'язаний із застосуванням певних правил, свого роду «мінімальної граматики». О.О. Леонтьєвим було запропоновано узагальнену схему співвідношення внутрішнього програмування і внутрішнього мовлення (рис. 3).

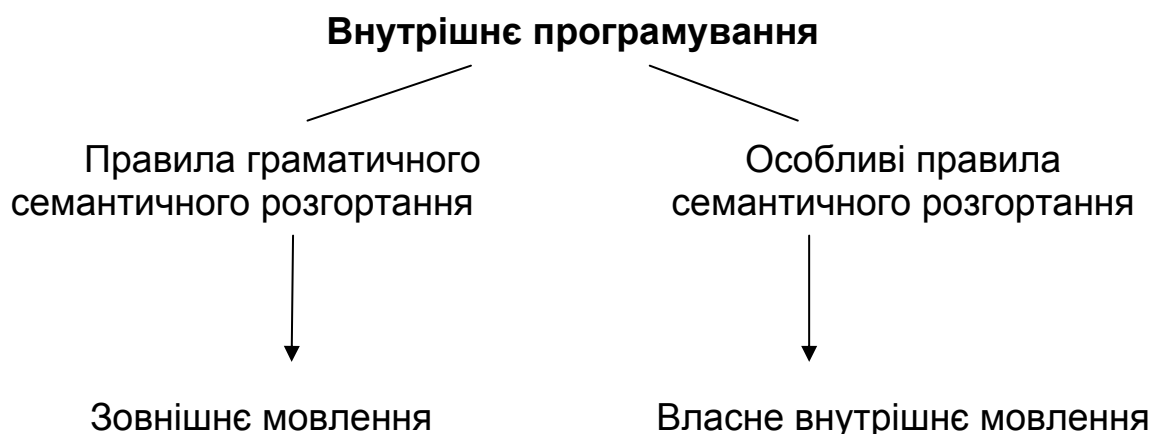

Рис. 3. Співвідношення внутрішнього програмування та мовлення

Всі три компоненти внутрішнього мовлення (у широкому його розумінні) тісно взаємозв'язані й можуть брати участь в одному і тому ж акті мовномисленнєвої діяльності.

Запитання

1. Що таке внутрішнє мовлення за Л. С. Виготським?
2. Як відбувається процес формування внутрішнього мовлення?
3. Який вигляд має внутрішнє мовлення за Л. С. Виготським?
4. Що є основною синтаксичною формою внутрішнього мовлення?
5. Назвіть основні особливості внутрішнього мовлення за Л. С. Виготським.
6. Що таке внутрішнє мовлення за О. О. Леонтьєвим?
7. Коли і як виникає внутрішнє промовляння?
8. Як відбувається перехід до зовнішнього мовлення згідно з концепцією О. О. Леонтьєва?

Тема 8 Етнопсихолінгвістика

Етнопсихолінгвістика розглядає мовленнєву діяльність у відбитті національно-культурної специфіки з урахуванням національно-культурної складової дискурсу, а також досліджує етнопсихолінгвістичну детермінованість мовної свідомості й комунікації. Природно, що загальні принципи теорії мовленнєвої діяльності єдині для людини як біологічного виду (*homo sapiens*).

Об'єкт етнопсихолінгвістики — сукупність мовленнєвих подій або мовленнєвих ситуацій, що мали місце в умовах національного дискурсу.

Предмет етнопсихолінгвістики — національний дискурс у всій сукупності своїх проявів і чинників, що обумовлюють його специфіку. Під **дискурсом** розуміємо вербалізовану мовномисленнєву діяльність, що являє собою сукупність процесу і результату і має два плани: власно-лінгвістичний і лінгво-когнітивний. Дискурс як процес — це сама вербалізована діяльність.

Дискурс як результат являє собою сукупність текстів. Інакше кажучи, власно-лінгвістичний план дискурсу пов'язаний з мовою, маніфестує себе у використовуваних мовних засобах і виявляється в сукупності породжених текстів (дискурс як результат). Лінгво-когнітивний план пов'язаний з мовною свідомістю, обумовлює вибір мовних засобів, впливає на породження (і сприйняття) текстів, виявляючись в контексті й пресупозиції (дискурс як процес). Дискурс є

єдиним організмом, в якому одночасно реалізуються різноманітні аспекти не лише мови, але й мовного мислення.

Метою етнопсихолінгвістики є опис і пояснення:

1) особливостей функціонування національної мови як віддзеркалення і прояву національного ментально-лінгвального комплексу;

2) специфіки комунікативної і в першу чергу мовної поведінки представників певного національно-лінгвокультурної спільноти;

3) характерних меж національного дискурсу і тих чинників, які зумовлюють його національно-культурну специфіку.

Інакше кажучи, ця дисципліна покликана досліджувати національно-лінгвокультурну, етнопсихолінгвістичну детермінованість мовленнєвої діяльності, мовної свідомості, спілкування.

Одним з основних теоретичних постулатів, на які спирається етнопсихолінгвістика, є знаменита «гіпотеза лінгвістичної відносності» Сепіра—Уорфа. Ця гіпотеза була висунута в 1930-х роках Л. Уорфом (the Whorf Hypothesis) на основі ідей Е. Сепіра. Суть її зводиться до такого: люди, що говорять на різних мовах і належать до різних культур, по-різному сприймають світ.

Основні положення цієї гіпотези: мову обумовлює тип мислення його носіїв, спосіб пізнання навколишнього світу залежить від мови, на якій здійснюється мислення, — ставлять дуже важливий, але, очевидно, риторичне запитання; що ж первинно, ЩО на що впливає — особливості сприйняття і усвідомлення навколишнього світу впливають на норми поведінки або поведінка ОСОБИ впливає на свідомість.

Оскільки в основі світорозуміння кожного народу лежить своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем, свідомість людини завжди етнічно обумовлена. Процес цей багато в чому має «неусвідомлений» характер, оскільки сама система свідомості, швидше за все, визначається етнічними стереотипами поведінки і не усвідомлюється кожним окремим носієм культури, тобто належить до колективного несвідомого певної національно-лінгвокультурної спільноти. Однак саме ця визначена системність свідомості, або образу світу, впливає на поведінку представників тієї або іншої спільноти і визначає її.

Суб'єктом комунікації є *людина, що говорить*, яка з'являється в кожен момент своєї мовної діяльності одночасно в трьох іпостасях як сукупність особистісних феноменів: мовна, мовленнєва і комунікативна особистість. *Мовна особистість* – особистість, що виявляє себе в мовній діяльності, володіє певною сукупністю знань і

уявлень. *Мовленнєва особистість* – особистість, що реалізує себе в комунікації, вибирає і здійснює ту або іншу стратегію або тактику спілкування, вибирає і використовує той або інший репертуар засобів (як власне лінгвістичних, так і екстралінгвістичних). *Комунікативна особистість* — це конкретний учасник конкретного комунікативного акту, що реально діє в реальній комунікації.

Кожна людина, що говорить, володіє індивідуальним когнітивним простором, набором колективних когнітивних просторів тих соціумів, до яких вона належить, і когнітивною базою тієї національно-лінгвокультурної спільноти, членом якої вона є:

- індивідуальний когнітивний простір (ІКП) - певним чином структурована сукупність знань і уявлень, якими володіє кожна (мовна) особистість, кожна людина, що говорить;
- колективний когнітивний простір (ККП) – певним чином структурована сукупність знань і уявлень, якими мають володіти всі особистості, що належать до того або іншого соціуму;
- когнітивна база (КБ) - певним чином структурована сукупність необхідно обов'язкових знань і національно-детермінованих і мінімізованих уявлень тієї або іншої національно-лінгво-культурної спільноти, якими володіють усі носії того або іншого національно-культурного менталітету".

Таким чином, кожна людина володіє своїм ІКП, набором ККП (сімейним, професійним, конфесіональним ККП і т.д.) і КБ тієї національно-лінгвокультурної спільноти, членом якої вона є. ІКП людини містить і КБ, і ККП усіх соціумів, до яких вона належить.

Для адекватної комунікації необхідною умовою є ознайомлення комунікантів з одними і тими самими елементами когнітивної бази тієї національно-культурної спільноти, мовою якої здійснюється спілкування.

Національно-культурний компонент формується в процесі соціалізації особистості («вростання дитини в цивілізацію»), входить до культурної компетенції комунікантів і визначає національну специфіку ментально-лінгвального комплексу уявлень тієї або іншої національно-лінгвокультурної спільноти, тобто визначає особливості національної (мовної) свідомості, особливості того, що зберігається у свідомості людини, що говорить, і виявляється в комунікації. Ці особливості відбиваються і виявляються в тому числі й у наборі національних прецедентних феноменів і національних стереотипів.

До базового ядра стереотипних знань і уявлень входять знання і уявлення про феномени, добре відомі, й такі, що не потребують пояснень і коментарів. Такого роду феномени називаються прецедентними. До числа прецедентних належать такі феномени:

- добре відомі всім представникам національного лінгво-культурної спільноти; прецедентні феномени, добре відомі всім представникам, оскільки останні знають про їхнє існування і мають якийсь, загальнообов'язковий для всіх носіїв даного ментально-лінгвального комплексу національно-детермінований, мінімізований інваріант його сприйняття;

- актуальні в когнітивному (пізнавальному й емоційному) плані; під прецедентним феноменом розуміють уявлення про нього, загальне і обов'язкове для всіх носіїв того або іншого національно-культурного менталітету, або інваріант його сприйняття, що і робить усі апеляції до прецедентного феномена «прозорими», зрозумілими, конотативно забарвленими;

- феномени, звертання (апеляція) до яких постійно відновляється в мовленні представників тієї або іншої національно-лінгвокультурної спільноти;

Прецедентні феномени (ПФ) можуть бути як **вербальними**, так і **невербальними**, до перших належать різні вербальні одиниці, тексти як продукти мовно-мовленнєвої діяльності, до інших – твори живопису, скульптури, архітектури, музичні твори і т.п. Апеляція в мовленні до невербальних феноменів можлива через прецедентні й непрецедентні феномени (наприклад, персонаж Т. Васильєвої у фільмі «Найчарівніша і найпривабливіша» описується як крокодил з посмішкою Джоконди).

Прецедентна ситуація (ПС) – будь-яка «еталонна», «ідеальна» ситуація, пов'язана з набором певних конотацій, диференціальні ознаки якої входять у когнітивну базу; характерними ознаками ПС можуть бути або прецедентне висловлення, або прецедентне ім'я, або непрецедентний феномен (наприклад, *яблуко, спокуса, пізнання, вигнання* як атрибути однієї ситуації).

Прецедентний текст (ПТ) – закінчений і самодостатній продукт мовно-мовленнєвої діяльності; (полі)предикативна одиниця; складний знак, сума значень компонентів якого не дорівнює його змістові; ПТ добре знайомий будь-якому середньому членові національно-лінгвокультурної спільноти; звертання до ПТ може багаторазово відновлюватися в процесі комунікації через пов'язані з цим текстом прецедентні висловлення або прецедентні імена. До числа прецедентних текстів належать твори художньої літератури («Євгеній Онегін», «Війна і мир»), тексти пісень, реклами, анекдотів, політичні публіцистичні тексти тощо.

Прецедентне ім'я (ПІ) – індивідуальне ім'я, пов'язане або з добре відомим текстом, яке належить до прецедентних (наприклад Печорін, Тьоркін), або з прецедентною ситуацією (наприклад Іван Сусанін); це свого роду складний знак, при вживанні якого в комунікації здійснюється

апеляція не до власне денотату (референта), а до набору диференціальних ознак даного ПІ; може складатися з одного (наприклад Ломоносов) або більше елементів («Куликово поле», «Летучий голландець»), позначаючи при цьому одне поняття.

Прецедентне висловлювання (ПВ) – репродукований продукт мовно-мовленнєвої діяльності; закінчена і самодостатня одиниця, що може бути або не бути предикативною, складний знак, сума значень компонентів якого не дорівнює його змістові: останній завжди «ширше» простої суми значень; у когнітивну базу входить саме ПВ як таке; ПВ неодноразово відтворюється у мовленні носіїв мови. До числа ПВ належать цитати з текстів різного характеру (*Хто винуватий? і Що робити?*), а також прислів'я (наприклад, *Тихіше їдеш – далі будеш.*) Прецедентний текст і прецедентна ситуація «зберігаються» у когнітивній базі у вигляді *інваріантів сприйняття* і можуть бути за необхідності «вербалізовані», власне кажучи, саме тому ПТ і ПС належать до числа прецедентних феноменів, що вербалізуються. Вони можуть бути актуалізовані за допомогою вербальних засобів через активізацію самого інваріанта сприйняття або через якусь деталь, атрибут або символ символ самого прецедентного феномена.

ПФ можуть бути соціумно-прецедентними, національно-прецедентними й універсально-прецедентними.

Соціумно-прецедентні – феномени, які відомі будь-якому середньому представникові того або іншого соціуму і належать до колективного когнітивного простору, таким чином, феномени, що можуть не залежати від національної культури, наприклад, загальні для усіх мусульман або лікарів.

Національно-прецедентні – феномени, які відомі будь-якому середньому представникові тієї або іншої національно-лінгвокультурної спільноти і належать до національної когнітивної бази.

Універсально-прецедентні – феномени, які відомі будь-якому середньому сучасному homo sapiens і належать до «універсального» когнітивного простору.

Запитання

1. Що вивчає етнопсихолінгвістика?
2. Назвіть об'єкт і предмет етнопсихолінгвістики.
3. Що є метою етнопсихолінгвістики?
4. Дайте визначення поняттю «дискурс».
5. Чим відрізняються мовна та мовленнєва особистості?
6. Чим володіє кожна людина, що говорить?
7. Що входить до базового ядра стереотипних знань та уявлень?

8. Що таке прецедентна ситуація? Наведіть приклади.
9. Що таке прецедентний текст? Наведіть приклади.
10. Що таке прецедентне висловлювання? Наведіть приклади.

Бібліографічний список

- Белянин, В.П. Психолінгвістическіе аспекти художественного текста [Текст] / В.П. Белянин. – М.: МГУ, 1988. – 120 с.
- Белянин, В.П. Психолінгвістика [Текст]: учебник / В.П. Белянин. – М.: Фланта; Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та, 2003. – 227 с.
- Глухов, В.П. Основи психолінгвістики [Текст]: навч. посіб. для студ. педвузів / В.П. Глухов. – М.: АСТ «Астраль», 2005. – 351 с.
- Горошко, Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента [Текст] / Е.И. Горошко. – Х.; М.: Изд. группа «РА - Каравелла», 2001. – 320 с.
- Леонтьев, А.А. Основы психолінгвістики [Текст] / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл; СПб.: Лань, 2003. – 287 с.
- Леонтьев, А.А. Психолінгвістическіе единицы и порождение речевого высказывания / А.А. Леонтьев. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 312 с.
- Красных, В.В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология [Текст]: курс лекцій / В.В. Красных. – М.: ИТДГК „Гнозис”, 2002. – 284 с.
- Психологія мовлення і психолінгвістика [Текст]: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / Л.О. Калмикова, Г.В. Калмиков, І.М. Лапшина, Н.В. Харченко; за заг. ред. Л.О. Калмикової. – К.: Фенікс, 2008. – 235 с.
- Тарасов, Е.Ф. Тенденции развития психолінгвістики [Текст] / Е.Ф. Тарасов, Ю.А. Сорокин. – М.: Наука, 1987. – 168 с.
- Фрумкина, Р. М. Психолінгвістика: учеб. пособ. для вузов / Р. М. Фрумкина. – 2-е изд., испр. – М.: Академия, 2006. – 316 с.

ЗМІСТ

Тема 1 Об'єкт, предмет і методи психолінгвістики.	3
Тема 2 Історія виникнення і розвитку психолінгвістики.	11
Тема 3 Фізіологічні передумови мовлення.	15
Тема 4 Основи теорії мовленнєвої діяльності.	17
Тема 5 Моделі породження висловлювання.	25
Тема 6 Сприймання і розуміння висловлювання.	29
Тема 7 Внутрішнє мовлення.	33
Тема 8 Етнопсихолінгвістика.	37
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК.	42

Навчальне видання
Кудоярова Ольга Вікторівна

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Редактор Н. М. Сікульська

Зв. план, 2011

Підписано до друку 25.03.2011

Формат 60x84 1/16. Папір офс. №2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 2,4. Обл.-вид. арк. 2,75. Наклад 50 прим. Замовлення 76.

Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр "ХАІ"

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 391, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України від 30.03.2001 р.